

Категоријата простор во фразеологијата (македонско-руско-чешки паралели)

Биљана Мирчевска-Бошева – Јасминка Делова-Силјанова

Поимот простор, како еден од фундаменталните природно-математички проблеми од секогаш предизвивувал интерес кај истражувачите од најразлични области. И покрај бројните студии, сепак, остануваат отворени многу прашања како на пример: дали просторот може да се измери, дали е можна една единствена дефиниција која би ги задоволувала повеќето научни гранки кои се занимаваат со негово истражување. Поимот простор се користи во различни научни области и сите тие користат свои оперативни дефиниции. Така, на пример, во математиката под простор се подразбира множество елементи кои задоволуваат однапред пропишани својства, додека во толковните речници поимот простор се дефинира како:

1. Празнина во која ги забележуваме сите предмети што не опкружуваат чии својства се висина, должина и ширина; неограничено простирање во сите правци.
2. Заедно со времето, еден од општите, основни облици или рамки на постоење материјалниот свет, во кој секое нешто има свое определено место.
3. Дел, парче од Земјината површина со различна големина.
4. Ограничено место во кое може да се смести нешто.
5. Растојание, оддалеченост меѓу две или повеќе работи, лица, предмети и сл.
6. Празнина, со ништо исполнета шуплина, место.
7. Физички универзум надвор од атмосферата на Земјата.
8. Просторија или место за определена намена.
9. Подрачје, област на некакво дејствување.

Она што е дефинитивно јасно е дека просторот и времето, како две детерминирачки категории врз кои се потпира мисловниот процес на човекот, создаваат мрежа од координати врз основа на кои луѓето ја перципираат реалноста. (Гуревич, 1972, с. 84). На тој начин во човечката свест се создава модел на физички простор, кој не е само апстрактен, туку и субјективен, како што е субјективна и човечката перцепција. (Корина, 2013, с. 342) И Т. В. Цивјан смета дека „усвојувајќи ја строго утврдена и прилично апстрактна класификација на просторно-временските показатели, човекот се учи на ориентација во светот кој го опкружува, и тоа прво во конкретниот, реален простор, а потоа и во духовниот“. (Цивјан, 1990)

Во оваа статија акцентот ќе биде ставен на категоријата простор од аспект на нејзината рефлексивност во јазикот или поконкретно во фразеолошкиот фонд на македонскиот, чешкиот и рускиот јазик како претставници на јужнословенската, западнословенската и источнословенската јазична група. Посебен интерес претставува и прашањето за внатрешната форма на овие фраземи, односно со што е поврзана сликата која лежи во основата на метафоричкиот процес, од кои сфери, области на реалноста се земени тие слики бидејќи нивниот избор е поврзан со погледот на светот на конкретен народ, со неговите традиции, сфаќања на просторот (Савчук, 1995, с. 82).

Имајќи ја предвид обемноста на темата, за овој пат, одлучивме да се сконцентрираме на подгрупата *блиску* пред сè бидејќи станува збор за една од најбројните подгрупи во семантичкото поле простор, што е и разбирливо имајќи предвид дека човекот најчесто во секојдневниот живот доаѓа во контакт со објекти кои се наоѓаат во негова непосредна близина.

Анализата на ексцерпираниот материјал покажа дека во центарот на просторната ориентација стои човекот, односно најголемиот дел од фраземите го изразуваат значењето *блиску* со помош на ориентацијата на човекот во просторот кога растојанието се споредува или се мери со самиот човек односно со делови од неговото тело (рака, лакт, стапало) или со делови од неговото лице (око, уво, нос) (Савчук, 1995, с. 82). Како што вели и Мокиенко соматскиот карактер на сликите се објаснува со древната словенска навика да се мери/споредува околиното со деловите од телото. (Мокиенко, 1986, с. 73)

Овде може да зборуваме за антропоцентричен пристап во образувањето на единиците за конкретното просторно значење. Антропоцентричноста на човековата култура повеќекратно е потврдена преку бројните истражувања. Утврдувањето на местото на човекот во светот воопшто, постојано ја насочува научната мисла кон враќање онаму од каде што започнала, повторно на човекот. Тоа значи дека обидите да се утврди позицијата на човекот во рамките на неговата заедница, општество или култура, би требало да се потпре на филозофските истражувања на есенцијата на Човекот, на неговата природа, како и на основните психолошки принципи на човечкото спознавање на самиот себе, на своите најблиски. (Ристески, 2005, с. 78)

Повеќето комплексни истражувања од областа на психологијата, етнолингвистиката, етнологијата и антропологијата донесуваат сè подефинитивни и поуверливи докази дека процесите на личното идентификување и самопознавање Човекот ги реализира тргнувајќи секогаш од себеси, од својата позиција, најчесто во директна корелација со спознавањето на сопственото Битие и тело. Во таа смисла, спознавајќи го сопственото тело и неговите составни делови, Човекот започнал да ја создава базичната просторна координација на Просторот во своето опкружување. (Ристески, 2005, с. 90)

Притоа просторната ориентација најчесто се прави по вертикална оска (горе-долу, високо-ниско/длабоко) и хоризонтална оска (напред-назад, лево-десно) и „*задолжително бара постоење на втор објект, во однос на кој се карактеризира првиот*“. (Гак, 1973)

Благодарение на особеностите на анатомската структура на перцепцијата и концептуализацијата на човечкото тело поставени по оската „горе-долу“, вертикалната положба како вообичаена за човекот се пренесува на секој предмет и се јавува како приоритетен прототип на перцепција на човекот на просторните координати.

Според физичката конституција, но, се разбира, уште повеќе според културната перцепција на деловите, по вертикала, Човекот го набљудува своето тело како *трипартитен систем*. Според оваа перцепција, центарот на телото се лоцира во пределот на стомакот, или, поточно, центарот на телото е папокот, деловите од папокот нагоре –градите, рацете, вратот, главата спаѓаат во зоната означена секогаш со конотацијата горе, а деловите на телото од папокот надолу – полните органи, нозете, стапалата, се означени со категоријата долу. (Ристески, 2005, с. 92)

Најмногу информации за просторот човекот добива преку очите па, природно е окото како лексема да биде присутно во фраземите од оваа подгрупа. На пример, изразите *го има на око, не го испушта од очи, го има под око / го зеде под око / го држи на око* и сл. имаат значење „се наоѓа во истиот простор и може да набљудува некого и неговите постапки, а тоа води кон значењето – да се биде во близина и да може да се контролира. Во чешкиот јазик ова значење се доловува со фраземите: *být viditelný / vidět pouhým okem, být někomu stále / pořád na očích, být někomu pořád na vočích, mít něco před očima / vočima*, а во рускиот: *перед глазами, глаза в глаза, на глазах у кого* и др.

Интересни се и фраземите со лексема нос односно органот кој е специјализиран за мирисна перцепција овде добива друга функција. Така: *се наоѓа/е под носот / пред носот*, значи да се биде на такво растојание на кое при движење на носот може да се допре (како со раката и со ногата) односно се наоѓа на сосема мало растојание. Аналогни фраземи се присутни во чешкиот: *před noset (ujet někomu)* и во рускиот јазик: *нос к носу, на носу у кого, под/перед (самым) носом* кои укажуваат на блискост во однос на оној пред кој што нешто се случува.

Интересно дека овие фраземи надвор од контекст имаат неутрална оценка. Но употребени во текст тие може да добијат позитивна или негативна конотација иако треба да се забележи дека немаат особено интензивно одобрување или неодобрување.

Во фраземата *на дофат на раката, при рака* значи да се биде на растојание од кое може само со раката (без друга помош) да се дофати нешто и оттука се развива значењето – е во непосредна близина. Ова значење во чешкиот ја-

зик се доловува со изразите: *být při ruce, být u ruky, být co by kamenem dohodil, mít něco/někoho u ruky, být na dosah ruky, přijít někomu pod ruku*, а во рускиот јазик со ова значење се употребуваат изразите: *рукой подать, под рукой, под руками* и др.

Истото се однесува и за фраземата *на чекор од нешто, нема ни два чекора, на два чекора, на чекор од* при што чекорот се смета за минимална единица мерка за просторот. Чекорот како мерка е присутен и во чешките фраземи *nesmět na krok z domu, nejít nehnout se ani (na) krok (od někoho/něčeho) z domu, mít někam jen krok (velmi blízko)*. Во рускиот јазик ова значење се доловува со изразите: *в двух шагах, в трех шагах, в нескольких шагах, три шага, два шага от кого, на шаг от чего, один шаг от* и др.

Фраземите со лексемата рака припаѓаат на концептот горе, а оние со лексемата нога на концептот долу. Дополнително овие фраземи носат значење и на единица мерка.

Според честотата втора е хоризонталната положба во просторот претставена преку две оски: фронтална (напред-назад) и латерална (десно-лево) кои исто така носат силно изразен антропоцентричен карактер.

Во врска со хоризонталната оска би ги издвоиле овде прво изразите кои припаѓаат на фронталната односно на опозицијата напред-назад. Најизразен симбол за позицијата *напред* е лицето кое симболизира директен контакт, па оттаму во македонскиот велеме дека со нешто/некого сме се сретнале *лице в лице*, во рускиот *лицом к лицу, грудь в грудь*, а во чешкиот *tváří v tvář*. Тука би го додале и изразот *му се внесе в лице* со значење на поставеност на субјектот во непосредна близина.

Во однос на позицијата *назад* може да ги издвоиме изразите *грб со грб, му дише во врат* во македонскиот јазик, *v zádech* на чешки и *за спиной, за плечами* во рускиот кои имаат значење на непосредна близина. Интересен е и изразот *зад неџици му е* (во македонскиот), *být někomu stále v pátách* (во чешкиот) и *по пјатам* (во рускиот) со базичното значење „при движењето да зазема во однос на некогa положба која е на мало растојание“ од каде се изведува значењето на следење, пратење.

Вториот сегмент на хоризонталната оска-латералниот е застапен во изразите *рамо до рамо, десна рака, одат под рака* и др. во македонскиот, *žít po boku někoho/někomu, jít ruku v ruce (s něčím), mít někoho po boku* и други во чешкиот и *бок о бок, под боком, локоть к локтю, идти локоть в локоть, локоть о локоть, рука в руке* и др. во рускиот јазик.

Според ова може да се заклучи дека блискиот простор во сите јазици е антропоцентричен, во неговиот центар е самиот човек и деловите од неговото тело. За концепцијата на близок простор релевантен е човекот, па така дел од лексемите во состав на фраземите означуваат дел од телото или човекот како физичко битие. Активниот човеков орган кој е ставен во движење

(рака, нога, око и слично) остварувајќи ја функцијата за која е наменет го дава и радиусот на просторот во кој се одвива дејството, појас кој го опкружува човекот и кој се доживува како близина.

За крај би можеле да кажеме дека благодарение на антропоцентричноста на концептот, како и на блискоста на јазиците, забележани се повеќе сличности отколку разлики во разгледуваниот сегмент. Забележлива е и поголема важност на фронталната оска во однос на латералната и тоа се објаснува со особеностите на перцепција на светот и заемодејството негово со човекот. Движењето на човекот во просторот се одвива по права линија која се совпаѓа со оската на насоченоста на погледот бидејќи можноста за безбедно движење во просторот е директно зависна од обемот на примените податоци.

Литература:

- ČERMÁK, F. – HRONEK, J. – MACHAČ, J. a kol., 1994. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*. Praha: Academia.
- ČERMÁK, F. – HRONEK, J. – MACHAČ J. a kol., 1988. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Academia Praha.
- ČERMÁK, F. – HRONEK, J. a kol., 1983. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přírovnání*. Academia: Praha.
- MRHAČOVÁ, E., 2000. *Názvy částí těla v české frazeologii a idiomatice*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Slovník spisovného jazyka českého* na webu Ústavu pro jazyk český AV ČR: <http://ssjc.ujc.cas.cz>
- ZAORÁLEK, J., 2000. *Lidová rčení*. 4. vydání Praha: Academia.
- БАГАУТДИНОВА, Г. А., 2006. *Человек во фразеологии: антропоцентричный аспект*. Казань: Изд-во Казаньского университета.
- ГАК, В. Г., 1973. *Высказывание и ситуация*. Во: *Проблемы структурной лингвистики*. Москва: Наука.
- ГУРЕВИЧ, А., 1972. *Категории средневековой культуры*. Москва: Искусство.
- ЕРМАКОВА, О. П., 2000. *Пространственные метафоры в русском языке*. Во: *Логический анализ языка: Языки пространств*. Москва: Языки русской культуры, с. 289–298.
- ИГНАТЬЕВА, М. Э., 2004. *Отражение времени и пространства во фразеологии русского и английского языков*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата наук, Казань.
- КОРИНА, Н. Б., 2013. *Вода как пространство в славянской фразеологии*. Во: *„Вода“ в славянской фразеологии и паремииологии / A víz a szláv frazeológiában és paremiológiában*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. с. 342–349.
- МОКИЕНКО, В. М., 1986. *Образы русской речи*. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та.
- МРШЕВИЃ-РАДОВИЃ, Д., 2008. *Фразеологија и национална култура*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- ОСЫКА, М. В., 2009. *Способы вербализации концепта «пространство» (на материале русской и французской топонимической фразеологии)*. *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета* № 3 (7).
- РИСТЕСКИ, Љупчо С., 2005. *Категориите простор и време во народната култура на Македонците*. Скопје: Матица македонска.

- САВЧУК, Г. В., 1995. *Отражение в русской фразеологии пространственной модели мира: Дисертација на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Орел.
- ТОЛСТОЙ, Н. И., 1997. *Времени магический круг (по представлениям славян)*. Во: Арутюнова, Н. Д – Янко, Т. Е. (отв. ред.): *Логический анализ языка. Язык и время*. Москва: Индрик, с. 17–27.
- ФИЛОНЕНКО, Т. М., 2002. *Фразеологизмы, образно выражающие значение пространства и времени в современном русском языке*. Санкт-Петербург: Нестор.
- ЦИВЬЯН, Т. В., 1990. *Лингвистические основы балканской модели мира*. Москва: Наука.

Kategorie prostor ve frazeologii (makedonsko-rusko-české paralely)

Prostor jako jedna z nejdůležitějších kategorií pro člověka stále představuje aktuální otázku v různých vědeckých disciplínách a také v lingvistice. V tomto příspěvku představujeme malý fragment kategorie *prostoru* - a to je mikropole *blízko, blízká vzdálenost*. Tento segment je popsán v makedonštině, češtině a v ruštině, aby mohly být vnímány podobnosti a rozdíly ve vyjádření tohoto významu ve frazeologickém materiálu v jazycích z jihoslovanské, západoslovanské a východoslovanské skupiny.

Category of Space in Phraseology (Macedonian – Russian – Czech parallels)

Space as one of the most important categories is ever present issue in different scientific disciplines, as well as in linguistics. In this article we present a small fragment of the category space or more precisely the phrases denoting *close distance*. This segment is reviewed in Macedonian, Czech and Russian language in order to perceive similarities and differences in the expression of this meaning in the phraseological material in the languages representatives of South Slavic West Slavic and East Slavic language group.